

Є. В. МАКСИМОВ, В. О. ПЕТРАШЕНКО

Городище Монастирьок VIII—XIII ст. на Середньому Дніпрі

Висвітлення історичних коренів слов'янства і першої східнослов'янської держави — Київської Русі є однією з найважливіших проблем історичної науки. Ця проблема здавна привертала увагу істориків та археологів, але по ряду її аспектів і в останній час єдиної думки не існує.

Одним з найскладніших залишається питання про зв'язок ранньослов'янських старожитностей з попередньою зарубинецькою і наступною киево-руською культурами, а також про ідентифікацію ранньослов'янських археологічних культур з племенами, згаданими в Початковому літописі. Відомо, що на Середньому Подніпров'ї за «Повістю времінних літ» жили поляни, які були ядром Давньоруської держави. Проте історія і матеріальна культура полян вивчені недостатньо, тому дослідження ранньослов'янських пам'яток на Середньому Подніпров'ї залишається актуальним науковим завданням.

Однією з таких пам'яток є городище в уроч. Труби поблизу хутора Монастирьок Канівського району Черкаської області. Воно розташоване на високому мисі правого берега Дніпра, напроти гирла р. Трубіж (рис. 1). Мис оточений з трьох сторін крутими схилами, а з боку плато — системою ровів та валів. Городище зараз складається з двох площадок — східної і західної, відокремлених одна від одної валом висотою до 2 м і глибоким (до 5 м) ровом, спорудженим, очевидно, в часи Київської Русі.

Розвідувальні роботи на городищі проводили Т. С. Пассек (1945 р.), М. К. Каргер (1948 р.), Є. В. Максимов (1959 р.). Культурний шар має потужність до 0,8—1,0 м, а в місцях розташування жител і господарських ям — до 2,0 м. Тут трапляються матеріали епохи бронзи, зарубинецької культури, VIII—X та XII—XIII ст. Під час розкопок 1959 р. на східному городищі виявлено залишки чотирьох жител VIII—X ст., трьох — зарубинецької культури та розташованих поблизу них восьми господарських ям, що мали діаметр до 1,2 м при глибині 0,6—1,2 м. У заповненні ям були уламки зарубинецької кераміки та кісток тварин.

Зарубинецькі житла прямокутної або квадратної форми, невеликі, площею до 15 кв. м, з долівкою, заглибленою в ґрунт у середньому на 0,5 м від сучасної поверхні. Вони розміщувались за 8—10 м від північного краю городища на відстані 6—7 м одне від одного.

Стаціонарні розкопки на городищі здійснювались в 1974 р. Канівською експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом Є. В. Максимова. При плануванні робіт було враховано дані геомагнітної розвідки, проведеної В. П. Дудкіним. У результаті розкопок виявлено дев'ять жител VIII—X ст., одне зарубинецького часу, п'ять давньоруських і понад 50 господарських ям (рис. 2).

Як з'ясувалось, у VIII—X ст. були заселені східна і західна площадки. За давньоруського часу площа городища скоротилась до розмірів тільки східної площадки, на західній розмістився могильник.

У давньоруський період східне городище являло собою фортецю, що охороняла переправу через Дніпро. В літописі згадується місто Заруб, розташоване на правому березі ріки навпроти Переяслава, в тому місці, де був брід через Дніпро¹. Тут же говориться про р. Трубіж, на

Рис. 1. Городище Монастирсьок. Вид з півдня.

якій стояв Переяслав. Отже, є підстави вважати, що городище Монастирсьок являло собою давньоруське місто Заруб. Таке припущення було висловлене понад 25 років тому М. К. Каргером. Але, як зазначає сам дослідник, проведені ним роботи не підтвердили цю версію².

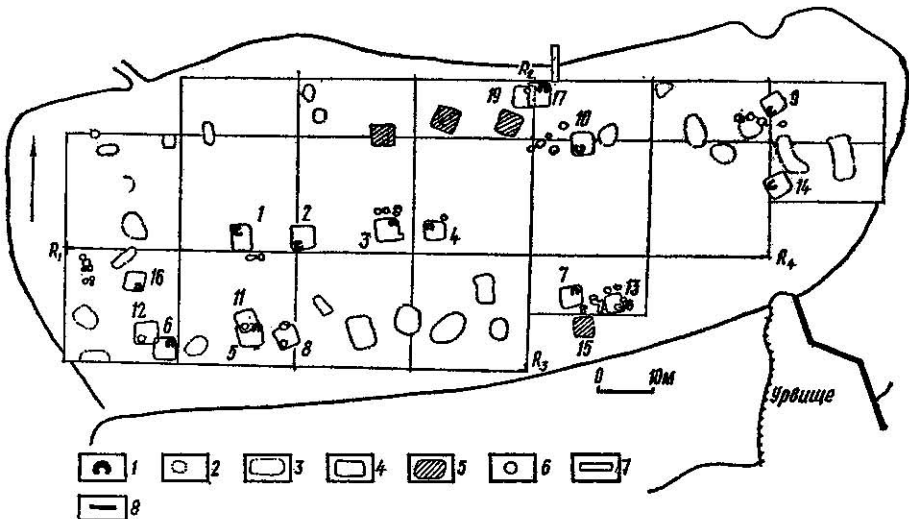

Рис. 2. План площадки східного городища:

1 — піч-кам'янка; 2 — глинобитна піч; 3 — геомагнітні аномалії; 4 — житла VIII—XIII ст.; 5 — житла рубежу нашої ери; 6 — ями; 7 — траншея — розріз валу; 8 — зачистка стінки урвища.

Думка про ототожнення городища Монастирсьок з літописним Зарубом знову запропонована Є. В. Максимовим³ після дослідження городища в 1974 р., коли тут були виявлені давньоруські житла.

На користь цієї версії свідчить і місцезнаходження Зарубського монастиря, розташованого біля півніжжя городища в уроч. Церковище.

¹ Повесть временных лет, ч. 1. М.—Л., 1950, с. 151.

² Каргер М. К. Развалины Зарубского монастыря и летописный город Заруб.— СА, 1950, т. XIII, с. 46.

³ Максимов Е. В., Коваленко В. П., Петрашенко В. А. и др. Работы Заруби-нецкой экспедиции.— АО 1974. М., 1975, с. 291—292.

У 80-х роках минулого століття та на початку нинішнього це урочище досліджував М. Ф. Біляшевський, який виявив тут невеликий триапсидний храм, датований ним домонгольським часом. А. Д. Ертель і В. П. Піщанський проводили тут рятувні роботи у 1916 р., коли під час першої світової війни давню споруду розібрали для будівництва моста через Дніпро. Вони датували храм XII ст. Дослідження монастиря було продовжено у 1948—1949 рр. М. К. Каргером, який визначив час його існування XI—XIII ст.⁴

Серед об'єктів, розкопаних експедицією 1974 р., значний інтерес становлять житла VIII—X ст. Всі вони орієнтовані за сторонами світу

Рис. 3. Житло № 17. Під.

і являють собою прямокутні, близькі до квадрата напівземлянки розмірами 2,8—3,2 × 4,5—4,7 м. Залишки обугленої дерев'яної обшивки стін дають змогу простежити їх конструкцію: колоди клалися горизонтально і закріплювалися трьома вертикальними стовпами. Кутові стовпи кожної стіни одночасно підтримували дах.

Дах споруджували з жердин, обмазаних зверху глиною. Найімовірніше, він був двосхилим. Залишки даха збереглися в житлах № 10, 14 і 18 у вигляді обугленого дерева і глиняних завалів завтовшки 20—25 см.

В північно-східному або південно-західному кутку житла стояла піч-кам'янка прямокутної форми. Відзначено два типи печей: 1) складені з необробленого каміння без всякого зв'язуючого матеріалу (в 10 житлах); 2) печі з каміння, обмазані зовні шаром глини різної товщини (в двох житлах).

Печі першої групи споруджені на підсипці з гумусованого ґрунту або на материковому останці (рис. 3). Довжина стінок 1,4—1,7 м, їх висота, що збереглася, 40 см. Піч будувалася з каменів різної величини. Інколи черинь і стінки опалювальної камери викладені фрагментами жорен, горщиків, жаровень і обмазані глиною.

⁴ Каргер М. К. Указ. соч., с. 46.

Великі за розмірами печі (до 0,2 площі житла) мали невеликі опалювальні камери (40×60 см).

Печі другої групи за своєю конструкцією не відрізнялись від вже описаних. Товщина їх кам'яних стін до 15 см (рис. 4), зовні вони обмазувались шаром глини завтовшки до 20 см.

Тильним боком печі щільно примикали до стіни житла. Склепіння робили з глиняних вальків, теж обмазаних глиною. Залишки таких склепінь виявлено в трьох печах.

Зверху печі мали площадку для господарських цілей, де підсушува-

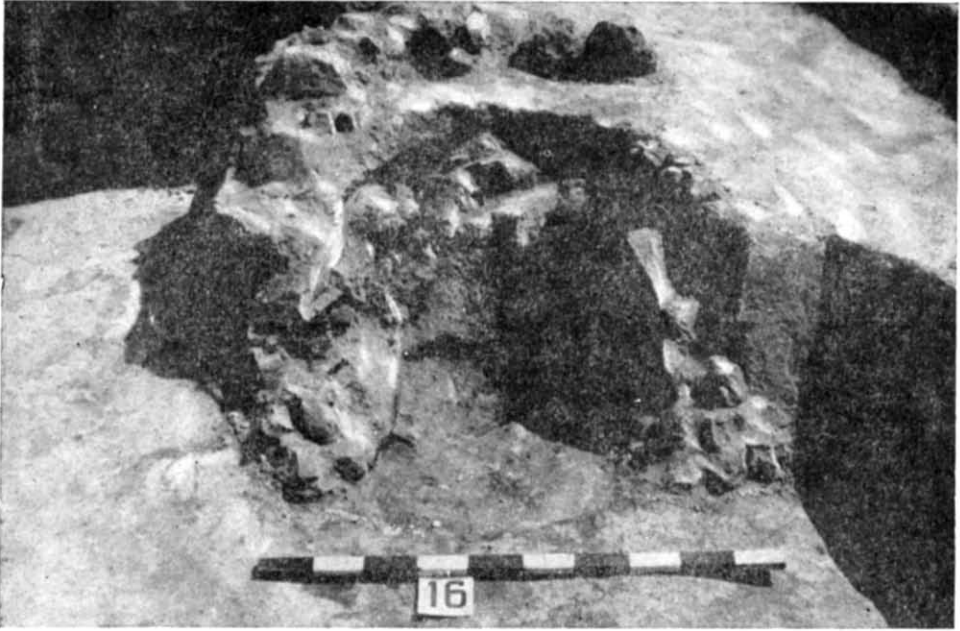

Рис. 4. Житло № 16. Піч.

лось зерно у великих глиняних жаровнях. Виявлений на Монастирку сорт пшениці — полби двозернянки, зерна якої вкриті щільною лускою, потрібно було спочатку підсушувати, а вже потім товкти у ступі⁵. Фрагменти глиняних жаровень часто траплялись у завалах печей. Вдалося зібрати частину такої жаровні, висота її вінець становить 13 см.

В заповненні жител знайдено фрагменти ліпного і кружального посуду, залізні вироби: ножі, цвяхи, тесло, наконечники стріл, бронзові прикраси, кістяні проколки і дві арабські монети.

За характером матеріалів, а також за конструктивними особливостями ці житла можна розділити на більш ранні, що існували в VIII ст., і пізніші — IX—X ст.

Одним з найраніших є житло № 9 (рис. 5). Розміри стін — 3,2 × 3,4 м, в ґрунт воно заглиблене на 1,05—1,15 м, конструкція зрубна. Піч, що була у південно-західному кутку, збереглась у вигляді завалу каміння розміром 1,3 × 1,5 м. На підлозі житла знайдено кераміку ранньослов'янського часу, кілька предметів із заліза, в тому числі стержень, уламок ножа і кільце для кріплення коси до руків'я. Основну масу знахідок становила кераміка (64 фрагменти). Вона представлена фрагментами ліпних горщиків з високим плечем, насічками та паль-

⁵ Пашкевич Г. А., Янушевич З. В. Палеоботанические исследования раннеславянского слоя городища у хутора Монастырек.— Использование методов естественных наук в археологии. Киев, 1978, с. 93.

цьовими ямками по краю вінець. На підлозі трапились уламки ліпних горщиків пенківського типу (Луг II і Макарів острів), які датуються VIII—першою половиною IX ст.⁶ Тут же знайдено срібний аббасідський дирхем халіфа Ал-Мандрі, карбований в 144 р. Хіджри (761—762 р. н. е.), який дає підставу датувати житло другою половиною VIII ст. Фрагменти кружальної кераміки з лінійним та хвилястим орнаментом зафіксовано в основному в верхній частині заповнення житла,

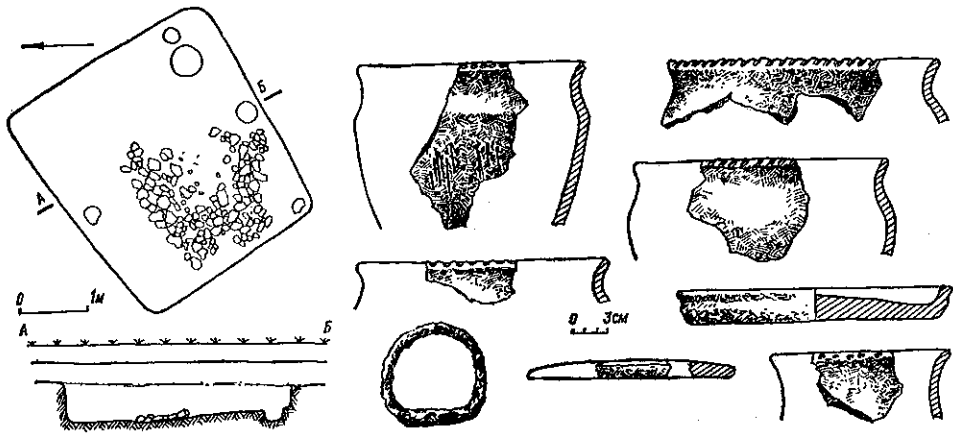

Рис. 5. Житло № 9. План, розріз та знайдені в ньому речі.

куди вони потрапили разом зі шлаками у IX—X ст., вже після того як житло перестало існувати.

До пізнішого часу належить житло № 2. Розміри його — 4,7 × 4,9 м, глибина до 1,30 м. Уздовж стін збереглися залишки обвуглених колод. В південно-західному кутку розташовувалась піч-кам'янка, від якої залишився розвал каміння і останець. У житлі виявлено велику кількість фрагментів багато орнаментованої кераміки, зробленої на повільному крузі. За характером кераміки напівземлянка належить до IX—першої половини X ст. Тут переважає кружальний посуд з лінійним та хвилястим орнаментом. По краю вінець вже є манжетоподібне потовщення (валик). Майже у центрі житла на підлозі знайдено бронзовий дирхем халіфа Маммуна Багдаді, сина Гаруна-аль-Рашида, карбований у 814 р. н. е.

За конструкцією та матеріалами до цього житла наближаються інші — № 1, 3, 5; 6, 7, 10, 17, 18 — також орієнтовані стінами за сторонами світу.

Житло № 1 (3,5 × 4,0 м, глибина — 0,8 м). Уздовж стін зафіксовані завали горілого дерева. В північно-західному кутку розташована піч-кам'янка. По кутах її простежені ямки від стовпів, які, напевно, входили до конструкції дерев'яного каркасу печі. Розміри останньої — 1,5 × 1,5 м, склепіння не збереглося. Уздовж стін житла є ямки від стовпів, у його заповненні — фрагменти ліпної і кружальної кераміки IX ст.

Житло № 3 (3,2 × 3,5 м, глибина — 1,15 м). Тут також помітні сліди пожежі. Піч-кам'янка розташована в північно-східному кутку. Розміри її — 1,10 × 1,25 м. Уздовж стін зафіксовані ямки від стовпів. Вдалось простежити в південно-східному кутку (напроти печі) вхід у житло. Заповнення включало фрагменти ліпних посудин, розвали зробленого на повільному крузі горщика та жаровні.

Житло № 5 (3,5 × 3,8 м), орієнтоване за сторонами світу, мало глибину 1,10 м (рис. 13). Піч-кам'янка розмірами 1,0 × 1,0 м була в

⁶ Березовець Д. Т. Поселение улицей на р. Тясмине — МИА, вып. 108. М., 1963, с. 176, 185.

північно-східному кутку. Слідів пожежі не виявлено. В заповненні зібрано фрагменти ліпного і кружального посуду (90 екз.). Уздовж стін є ямки від стовпів.

Житло № 6 (3,6 × 3,7 м) орієнтоване за сторонами світу, глибина — 1,35 м. У північно-східному кутку була піч-кам'янка розміром 1,2 × 1,3 м. Житло має сліди пожежі. При розчистці печі виявлено шість дещо горщиків і розвал жаровні. Денця належать як ліпним горщикам, так і кружальним зі слідами підставки у вигляді сферичної ввігнутості. В одному денці зберігалися залишки обвугленої їжі.

Житло № 7 (2,8 × 3,2 м) орієнтоване за сторонами світу, глибиною 1,70 м. Розташована в північно-східному кутку піч-кам'янка (1,2 × 1,2 м) тильною стороною щільно приставала до стіни житла. В заповненні виявлено понад 120 фрагментів ліпного і кружального посуду, численні сліди пожежі у вигляді обвуглених колод на підлозі.

Житло № 10 (3,8 × 3,8 м). Орієнтація за сторонами світу, глибина — 1,20 м. У північно-східному кутку розміщувалась піч-кам'янка, споруджена на підсиці з гумусованого ґрунту товщиною 10 см. Склепіння було влаштоване з вальків. Всю площу житла перекривав шар глини товщиною 20—25 см, що являв собою залишки обмазки даху. В заповненні переважала кружальна кераміка (22 з 38 фрагментів).

Житло № 17 (3,4 × 3,6 м, глибина — 1,5 м) орієнтоване за сторонами світу. Піч-кам'янка розміром 1,4 × 1,45 м розташована в північно-східному кутку і споруджена на лесовому останці. Відзначено сліди пожежі. В заповненні переважав ліпний посуд.

Житло № 18 (3,9 × 4,0 м, глибина — 1,2 м) розташоване на західному городищі й орієнтоване за сторонами світу. Піч-кам'янка, складена на підсиці з гумусованого ґрунту завтовшки 10 см, була розміщена в південно-західному куті. Її розміри — 1,2 × 1,2 м. У черені печі і стінках знайдено фрагменти кількох жорен. Стіни житла обкладені дерев'яними колодами, їх обвуглені залишки простежувалися по всьому периметру будівлі. Ширина колод — 10—20, товщина — 4,5 см. Колоди кріпились кутовими стовпами, що збереглися на висоту 40—50 см. Дах був споруджений з жердин, обмазаних глиною, його залишки зафіксовані у верхній частині заповнення житла. На підлозі знайдено розвал кружального горщика та фрагменти ліпних сковорідок.

Конструкція розглянутих жител характерна для споруд VIII — першої половини X ст.⁷, відомих на схід від Дніпра в пам'ятках роменсько-борщевської культури. Проте житла з Монастирка не цілком аналогічні лівобережним, оскільки на Лівобережжі, як відомо, в той час були поширені печі, вирізані в материку.

Найближчою аналогією будівлям з Монастирка можуть бути житла з поселення пенківської культури Луг II і Макарів Острів VIII—IX ст.⁸, де в більшості з них простежено стовпову конструкцію і печі-кам'янки. На Канівському поселенні, хоч і були виявлені подібні печі, проте житла там мали не стовпову, а зрубну конструкцію стін.⁹

До цієї ж групи належать житла № 4 і № 16. Їх відмінність полягає в особливостях конструкції печей.

Житло № 4 (3,0 × 3,0 м, глибина — 0,6 м) орієнтоване за сторонами світу. Поблизу південної стіни знаходилася ямка від стовпа на відстані 0,85 м від південно-західної стовпової ями. Ця ямка, напевне, фіксує вхід до житла, розташований, таким чином, по діагоналі від печі, яка була в північно-західному куті. Розміри її — 0,9 × 1,25 м, топка викладена камінням. Товщина обмазки — 20—25 см. Піч щільно

⁷ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище.— САИ, вып. Е1-32. Л., 1975, с. 118.

⁸ Березовец Д. Т. Указ. соч., с. 146; Линка Н. В., Шовкопляс А. М. Раннеславянское поселение на р. Тясмине.— МИА, вып. 108. М., 1963, с. 234.

⁹ Мезенцева Г. Г. Канівське поселення полян. К., 1965.

пристає до стіни житла. Біля її челюстів є передпічна яма. В усіх кутах житла наявні ямки від стовпів. У заповненні містились фрагменти ліпвої і кружальної кераміки.

Житло № 16 (3,0 × 3,0 м, глибина — 1,15 м) мало орієнтацію за сторонами світу. В двох кутах зафіксовано ямки від стовпів. У заповненні знайдено ліпну і кружальну кераміку (16 фрагментів). У південно-східному кутку була піч-кам'янка розміром 1,2 × 1,1 м. Висота частини, що збереглася, — 0,6 м. Зовнішня частина печі обмазана товстим шаром глини (до 20 см), товщина кам'яних стін — 15—20 см. Тильна стіна завтовшки до 0,5 м щільно прилягає до стінки житла. В конструкцію склепіння печі входили глиняні вальки. Зверху вона мала глиняну площадку.

Печі-кам'янки, споруджені без застосування в'язучого глиняного розчину, що мали склепіння з вальків, — явище досить поширене в VIII—X ст. (Новотроїцьке городище, Ходосівка, Київ)¹⁰. Проте точної аналогії печам у житлах № 4 і № 16 ми не знаходимо. Найближчі паралелі походять з Борщевського городища і городища Тітчиха¹¹, де нижні частини печей вирізані в материковому крейдяному вапняку. Такі споруди П. О. Раппопорт відносить до проміжного етапу¹².

Зазначені групи жител на городищі відбивають різні хронологічні періоди його існування. Перший період — VIII ст. Він представлений поки що одним житлом № 9. Наступний — IX і перша половина X ст. — включає решту споруд. Це підтверджує і речовий матеріал, передусім монети, виявлені в двох житлах (№ 2, 9), а також кераміка, про яку мова йтиме нижче. Ймовірно, що в результаті дальших робіт і розкриття більшої площі городища з'явиться можливість хронологічно розчленувати цю групу жител. Втім різна конструкція печей могла відбивати і різноплеменність жителів цього поселення, а також бути наслідком запозичення з інших районів.

На городищі виявлено 12 господарських ям VIII—X ст. Вони розташовані, як правило, біля жител або на краю городища. Ями значних розмірів, діаметром понад 1,0 м і глибиною близько 2,0 м.

Найцікавішою була яма 15, що належить до житла № 6, а також ями 6—9, виявлені біля житла № 9, і комплекс ям на західному краю городища. Яма 15 розміщувалась під давньоруським житлом № 12. Діаметр її 1,5, глибина 1,75 м. Більша частина ями була заповнена обвугленим зерном. Палеоботанічний аналіз, проведений Г. О. Пашкевич, показав наявність тут зерен пшениці, ячменя, проса, вівса, гороха. Аналізуючи насіння бур'янів, дослідниця дійшла висновку, що мешканці городища вирощували культурні рослини на землях, які використовувались довгий час¹³.

Основним призначенням господарських ям на городищі було зберігання зерна. Зверху вони, напевно, перекривались якоюсь конструкцією з жердин і глини, оскільки в більшості з них були простежені завали глиняної обмазки. Частина ям могла використовуватися як льохи для зберігання різних харчових продуктів.

Найчисленнішу групу знахідок становить кераміка. Своєрідність її полягає в тому, що поряд з ліпним посудом співіснує посуд, зроблений на повільному гончарському крузі.

Іншою характерною рисою кераміки є значна різноманітність форм та орнаментатії. Одноманітність можна спостерігати тільки в складі

¹⁰ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое. — МИА, вып. 74. М.—Л., 1958, с. 195; Орлов Р. С. Розвідки ранньослов'янських пам'яток поблизу Києва. — Археологія, 1972, № 5, с. 98; Толочко П. П. Стародавній Київ. К., 1970, с. 49.

¹¹ Ефименко П. П. Раннеславянские поселения на Среднем Дону. — Сообщения ГАИМК, 1931, № 2, с. 7; Москаленко А. Н. Городище Титчиха. Воронеж, 1965, с. 46.

¹² Раппопорт П. А. Древнерусское жилище. — САИ, вып. Е1-32. Л., 1975, с. 147.

¹³ Пашкевич Г. А., Янушевич З. В. Указ. соч., с. 92.

тіста, кольорі поверхні і характері випалу. Колір найчастіше темно-сірий або червоний, тісто грубе, великозернисте, з домішкою шамоту та товченого граніту, інколи — кровавику. На зламі черепок має червоно-чорний колір.

Давньоруський гончарський круг вивчений ще слабо, тому немає надійного критерію для виділення кераміки, зробленої на ручному крузі легкого типу або на ножному. За традицією, з останнім пов'язували кераміку без слідів стрічкової техніки, зрізану з круга ниткою, а з ручним кругом легкого типу — посудини зі слідами стрічкової техніки, підсипкою і бортиком на денці¹⁴. Багаторічні роботи по вивченню гончарської техніки, проведені О. О. Бобринським, аргументовано доводять, що для методики виділення кераміки за цим принципом необхідно враховувати влаштування самих гончарських кругів, які залишають сліди на денцях горщиків¹⁵.

Проведений нами огляд поверхні денця показав, що 15 з них мають сліди підсипки, а три — заглиблення круглої форми діаметром 2,5 см. Такий відбиток залишає ручний круг з віссю, що виступає над рівнем площини верхнього круга. Виготовлені на такому крузі посудини з'являються в Моравії у VIII ст. і зникають до середини X ст.¹⁶

Два денця мають контурні відбитки у вигляді шестикутника діаметром 5,5 см. Цей слід залишає круг з виступаючою віссю, покритою дерев'яною дощечкою у формі шестикутника.

Трапилось одне денце з квадратним заглибленням, сторона якого становить 2,5 см. Цей слід також залишено кругом описаного вище типу. Різниця тут полягає у товщині й формі підставки. Два днища мають сферичну вигнуту поверхню, яку залишила сферичної форми підставка на осі круга.

Отже, можна констатувати, що частина кераміки, знайденої на городищі, була зроблена на гончарському крузі. Однак за слідами на поверхні днищ ще не можна визначити, на якому саме крузі — ручному або ножному — сформовано горщики, оскільки багато з цих відбитків залишали обидва типи кругів. Проте грубе крупнозернисте тісто посудин, їх не завжди симетричні форми, недбала орнаментация, а також застосування спірально-джгутової техніки свідчать, що круг не ножний, а ручний. Ним же користувалися і для загладжування та профілювання верхньої частини горщика, тоді як «начин» і порожнистий корпус виконувалися технікою скульптурного ліплення¹⁷.

З'ясування співвідношення ліпної та кружальної кераміки є важливим питанням. Це співвідношення неоднакове в різних житлах, що цілком природно, якщо мати на увазі їх різночасність. У житлах № 3, 6, 16, 17 переважає ліпний посуд, в інших (№ 2, 3, 4, 7) — кружальний. Житло № 9 містило фрагменти тільки ліпних горщиків, а № 10, 18 — тільки кружальних. Ці дані стосуються не всього заповнення жител, а лише шару на рівні підлоги і заповнення печей.

Оскільки за формою і характером тіста ліпна і кружальна кераміка не відрізняються одна від одної, можна запропонувати єдину типологію для обох видів горщиків. На підставі особливостей профіля, конфігурації вінця та орнаментации виділено п'ять типів.

До першого типу належать ліпні горщики з вінцями, злегка відігнутими назовні. Вони плавно, інколи малопомітно переходять в плече горщика або просто в тулуб (рис. 6, 1—5). Висота шийки — 3—4 см. Краї вінця, як правило, орнаментовані защипами або пальцьовими вдавленнями. Поверхня посудин горбкувата, іноді заглажена, прикра-

¹⁴ Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. М., 1948, с. 169.

¹⁵ Бобринский А. А. Древнерусский гончарный круг. — СА, 1962, № 3, с. 33.

¹⁶ Комша М. О значении гончарных клещей раннефеодальной эпохи. — Дасія, N 8, V, 1961, с. 450.

¹⁷ Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. М., 1978, с. 27.

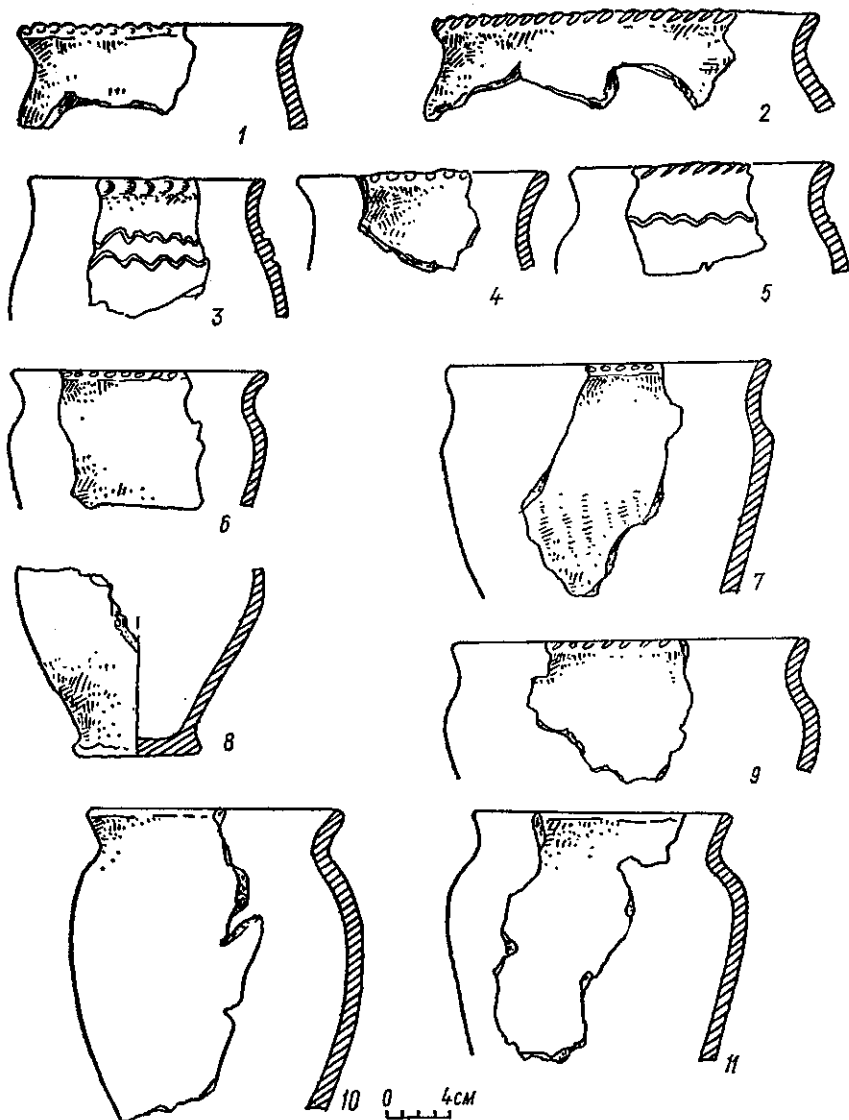

Рис. 6. Монастирсьок: 1—5 — кераміка I типу; 6—11 — кераміка II типу.

шена «хвилюю» неправильної форми. Тісто грубозернисте з домішкою шамоту і жорстви. На внутрішній поверхні добре простежуються сліди джгутової техніки.

Другий тип представлений горщиками з відігнутими назовні вінцями, вираженою шийкою і різко виступаючим плечем (рис. 6, 6—11). Горловина таких посудин більш розкрита, висота її коливається в межах 1,5—2 см. Поверхня неорнаментована, інколи є защіпи або наколи по краю вінця.

Третій тип становлять горщики з сильно відігнутими назовні вінцями, край яких косо зрізаний (рис. 7, 1—4). Шийка у вигляді півкола добре виражена, плічка високі, пропорції стрункі.

Четвертий тип характеризується горщиками з вінцями значно відігнутими назовні, косо або вертикально зрізаними (рис. 7, 5—7). По всій поверхні посудини орнаментовані різними і хвилястими лініями. Кераміка цього типу виготовлена на повільному гончарському крузі,

про що свідчать ретельніше оформлені вінця, описана орнаментация, більш симетричні пропорції.

Виділені типи горщиків мають близькі аналогії в кераміці з гір Киселівка, Старокиївська в Києві та Канівського поселення (III—

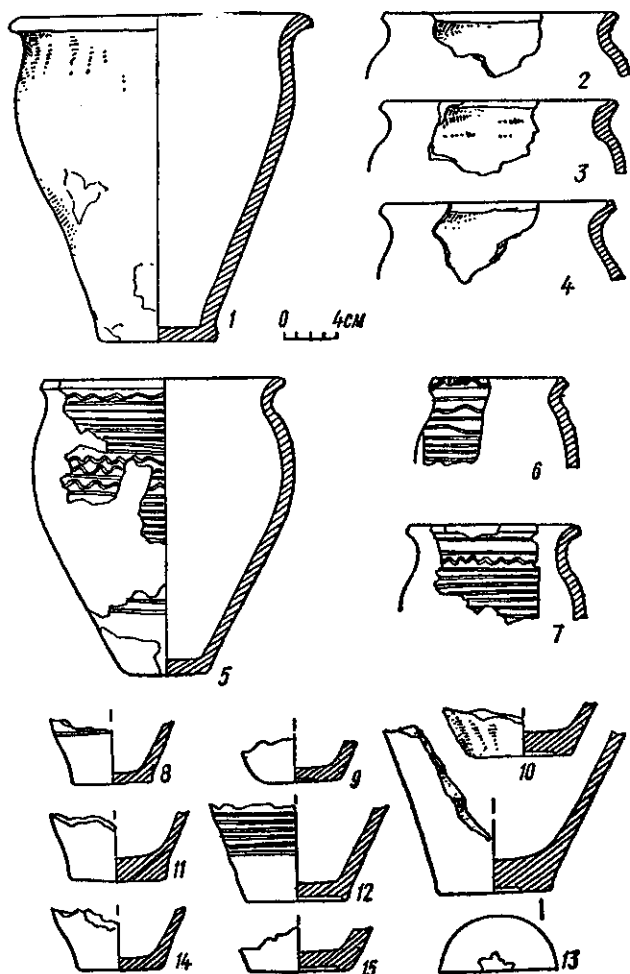

Рис. 7. Монастирсьок: 1—4 — кераміка III типу; 5—7 — кераміка IV типу та денця горщиків (8—15).

VI типу, за Г. Г. Мезенцевою) і Луки Райковецької, де вона датується VIII—IX ст.¹⁸

До п'ятого типу належать горщики, без сумніву, зроблені на повільному гончарському крузі (рис. 8, 9). Вони близькі за формою до посуду курганного типу X ст. Тулуб у них опуклий, вінця, як правило, мають потовщення («манжетку»). Вся поверхня прикрашена врізною лінією і «хвилею». Орнамент виконано більш ретельно, хоч і тут ще помітні сліди коливання круга.

Цей тип включає великі посудини, що, очевидно, використовувалися як корчаги (рис. 9). Вони звичайно мають циліндричну шийку, вінця з потовщенням у вигляді «манжетки». Слід зазначити, що тісто цих посудин дещо відрізняється від тіста описаних типів горщиків. Воно щільне, менш грубе, тут немає крупних домішок.

Наявність в одному комплексі ліпної кераміки і примітивно кружальної курганного типу дає можливість говорити про переростання ранньослов'янської кераміки VIII—IX ст. в киеворуську X ст.

Крім горщиків, під час розкопок трапилися також ліпні сковорідки, жаровні, сирниці (рис. 10).

Значну частину кераміки становить орнаментований посуд. У більшості випадків орнаментом у вигляді врізних ліній і «хвилі» вкривалася вся поверхня. Є також фрагменти, прикрашені «гусеничкою», характерною для слов'янських пам'яток лівобережного Дніпра.

На городищі було знайдено понад 20 різних виробів з металу (рис. 11). Серед цих речей є залізне тесло (рис. 11, 1). Воно має тонке

¹⁸ Шовкопляс А. М. Раннеславянская керамика с горы Киселевки в Киеве.— МИА, вып. 108. М., 1963, с. 138—144; Мезенцева Г. Г. Канівське поселення полян. К., 1965, с. 78—80; Гончаров В. К. Лука Райковецкая.— МИА, вып. 108. М., 1963, с. 315.

і порівняно широке лезо, яке поступово звужується догори і переходить в обух. Загальна довжина тесла 20, ширина леза — 8, ширина обуха — 3 см. Конструктивно воно близьке до сокири і різниться лише поперечним розташуванням леза. Тесло цільнозалізне. Мікроструктура — в ос-

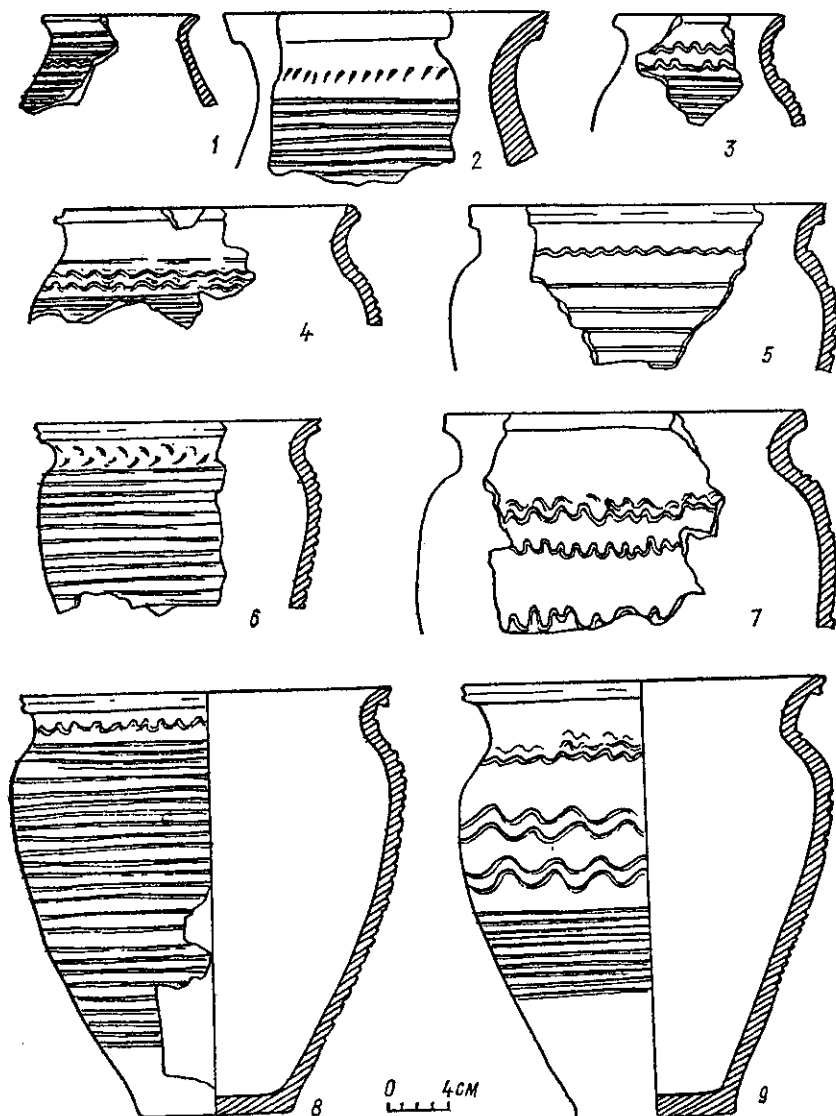

Рис. 8. Монастир'юк: кераміка V типу (1—9).

новному ферит, мікротвердість — 170 kg/mm^2 ¹⁹. Знрядь такого типу відомо небагато. Вони походять з Новотроїцького городища (автор називає їх мотиками) та з Пеньківки²⁰.

Найчисленнішими металевими знахідками є ножі. Розміри їх в середньому 7—10, лезо вузьке 1,3—1,7 см. Спинка, як правило, пряма і дещо потовщена, довжина черешка 3—4 см (рис. 11, 2—6).

На городищі було знайдено два наконечники стріл. Один черешковий, у вигляді сильно витягнутого ромба з слабо вираженою гранню

¹⁹ Голак В. Д. Техника кузнечного ремесла у восточних славян во второй половине I тысячелетия н. э. — СА, 1976, № 2, с. 55.

²⁰ Ляпушкин И. И. Указ. соч., с. 20; Березовец Д. Т. Указ. соч., с. 183 (рис. 20).

(рис. 11, 7). Загальна довжина 10, найбільша ширина 1,5 см. Такі наконечники були поширені у VIII—IX ст. Вони відомі на ряді пам'яток Давньої Русі²¹. Другий наконечник погано збережений, тригранний, сарматський (I ст. н. е.), він пов'язаний з зарубинецькими матеріалами, відомими на цьому городищі²².

Серед ювелірних виробів виділяється бронзова місяцеподібна сережка з литим привіском, з обох боків прикрашена псевдозерню

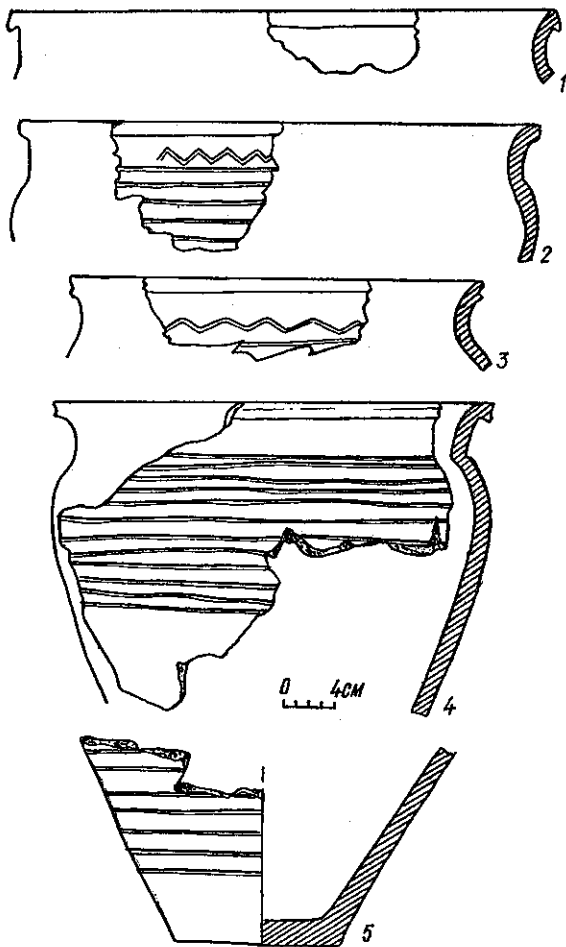

Рис. 9. Монастирсьок: кераміка V типу (1—5).

на городищі загнула від пожежі, їх мешканці поспішно залишили свої будівлі, про що свідчать залишки обугленої їжі, знайдені в посудинах у розвалах деяких печей. Катастрофа ця, очевидно, була результатом військового нападу. У X ст. часті набіги на південноруські території

(рис. 12). Довжина її 3, найбільша ширина 2,5 см. Аналогічні прикраси є у великоморавських старожитностях, де вони датуються IX ст. Подібна серга була знайдена в похованні № 30 в Нітрі-Лупці поряд з трьома сережками більш простої форми і двома гончарськими горщиками²³.

На городищі трапилось кілька прясел. Одне з них шиферне, тонкої роботи, орнаментоване двома прокресленими лініями, друге глиняне, виліплене недбало, поверхня його груба, в перетині має непропорціональну біконічну форму.

У заповненні багатьох жител були кістяні вироби, яких загалом трапилося понад 20. Основна маса знахідок представлена кістяними проколками та шилами, а також кочедиками для плетіння сітей.

Археологічний матеріал вказує на широкі зв'язки з давньоруськими територіями, і передусім з Києвом. Це засвідчують наведені аналогії, а також знахідки дирхемів, що могли потрапити сюди найімовірніше через Київ²⁴. Частина жител

²¹ Медведєв А. Ф. Оружје Новгород Великого.— МИА, вып. 65. М.—Л., 1958, с. 153—170; Медведєв А. Ф. Ручное метательное оружіе. Лук и стрелы. Самострел VIII—XIV вв.— САИ, вып. К1-36. М., 1966, табл. 30—35, с. 173.

²² Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. Киев, 1972, с. 43—44.

²³ Chropovský B. Vývoj a stav archeologického výskumu doby velkomoravskej.— SA, 1971, XIX-2, s. 589; s. 233, tab. XI, 1—8.

²⁴ Толочко П. П. Про торговельні зв'язки Києва з країнами арабського Сходу та Візантією у VIII—X ст. Археологічні дослідження стародавнього Києва. К., 1976, с. 6.

робили печеніги, що приводило до припинення життя на багатьох прикордонних городищах і поселеннях тієї пори.

Напад на Монастир'юк стався десь у першій половині X ст., оскільки ранньослов'янський шар городища і поселення датується VIII — першою половиною X ст. на підставі стратиграфії, знахідок монет на підлозі жител, а також особливостей всього речового матеріалу.

Проведені роботи дають можливість уявити планування городища на східній його площаді. Житла розміщувалися рядами вздовж довгої

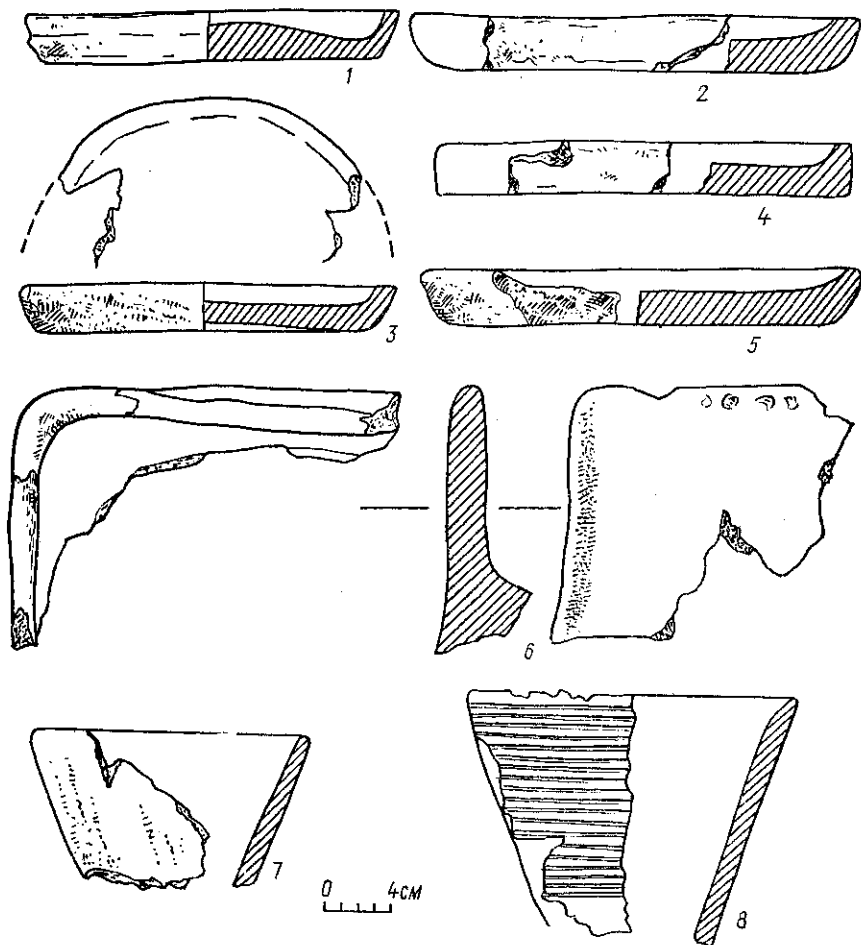

Рис. 10. Монастир'юк: глиняні сковорідки, жаровні, сирниці.

осі площадки, тобто в напрямку схід — захід. Вже зараз простежується три таких ряди. Навколо будівель розміщувались господарські ями. Житла споруджувались досить близько одне від одного, до 4 м. Отже, ця ділянка використовувалась під житлові і господарські будівлі; городи і поля були за межами городища, де для них відводились рівні площі.

Основним заняттям населення було землеробство і скотарство. Сприятливі географічні умови, родючий ґрунт давали можливість вирощувати хороші врожаї, а багаті травою пасовиська — розводити тварин.

Під час розкопок виявлено велику кількість кісток тварин. Аналіз цього матеріалу показав, що домашні тварини представлені всіма основними видами: бик, вівця, коза, свиня і кінь. Свійський бик за

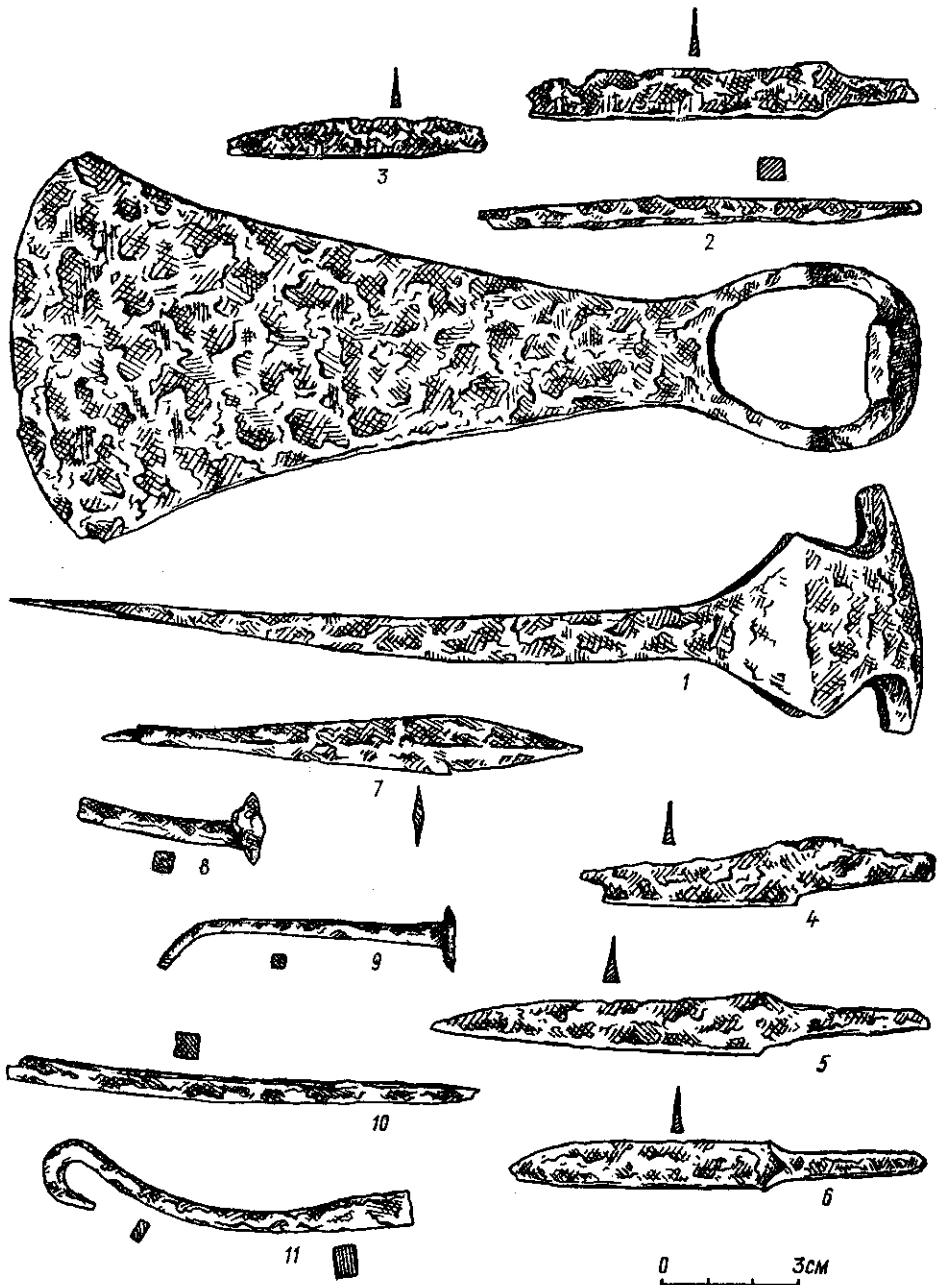

Рис. 11. Вироби з металу: тесло, ножі, наконечник стріли, цвяхи, напилок та ін. (1—11).

кількістю кісток та числом особин (40,8%) займає провідне місце. Дрібна рогата худоба і свині розводились приблизно в однакових пропорціях²⁵. Н. Г. Белан наводить такі дані про співвідношення між видами сільськогосподарських тварин на ранньослов'янських городищах:

²⁵ Белан Н. Г. Фауна славянського поселення около с. Монастырек.— Использование методов естественных наук в археологии. Киев, 1978, с. 93—96

Городище	Всього особин	В тому числі, %			
		бик свійський	вівця, коза	свиня свійська	кінь
Монастирсьок VIII — X ст.	49	40,8	24,5	26,5	8,2
Рашків VII — VIII ст.	12	41,7	25,0	25,0	8,3
Боршевські VIII — X ст.	245	36,7	15,9	34,3	13,1
Роменські VIII — X ст.	269	31,9	12,7	36,8	18,6
Північно-західні (кривичькі)	1240	34,6	16,8	40,9	7,7

З таблиці видно, що на Дніпрі й на Дністрі розводили переважно велику і дрібну рогату худобу, а в городищах боршевців, роменців і кривичів — домашніх свиней.

У господарстві жителів Монастирка велика роль належала полюванню на диких тварин, які представлені значною кількістю особин

Рис. 12. Бронзова серга.

(до 36,6%). Полювали на косуль, оленів, зайців, білок, ведмедів, диких кабанів, лосів.

За своїм виглядом, місцеположенням, характером будівель і культурними залишками городище Монастирсьок належить до пам'яток правобережжя Дніпра кінця I тис. н. е. типу Луки Райковецької, які є в основному відкритими поселеннями, розташованими на краю невисоких річкових терас.

Для вирішення питання про наявність серед цих пам'яток укріплених городищ необхідні далі дослідження. Роботи на Монастирку поки що не дали достатніх підстав для позитивної відповіді, оскільки вивчення земляних укріплень цього городища тільки розпочато.

Було проведено розріз північного валу, простежено два ряди ровів і валів по периметру східної площадки. Цю систему укріплень аналогічно іншим городищам Середнього Подніпров'я (Бабина Гора, Пилипенкова Гора) можна віднести до зарубинецького часу²⁶. Проте вал міг бути споруджений і в давньоруський час. Так, під час зачистки південного валу, розмитого яром, під ним було виявлено напівземлянку

²⁶ Максимов Е. В. Указ. соч., с. 46.

з обвугленими колодами і залишками глиняного даху. За своїми конструктивними особливостями вона датується ранньослов'янським часом, отже, вал, що перекриває це житло, належить до часів Київської Русі. Проте остаточно на це питання можна буде відповісти після проведення широких розкопок оборонних споруд.

За своїми матеріалами Монастир'юк близький до ряду поселень: Канівського, поблизу с. Ходосівки, пам'яток VIII—IX ст. на Старокиївській горі і на горі Киселівці в Києві, поблизу с. Сахнівки Корсунь-Шевченківського району, поселень з керамічним матеріалом VII—

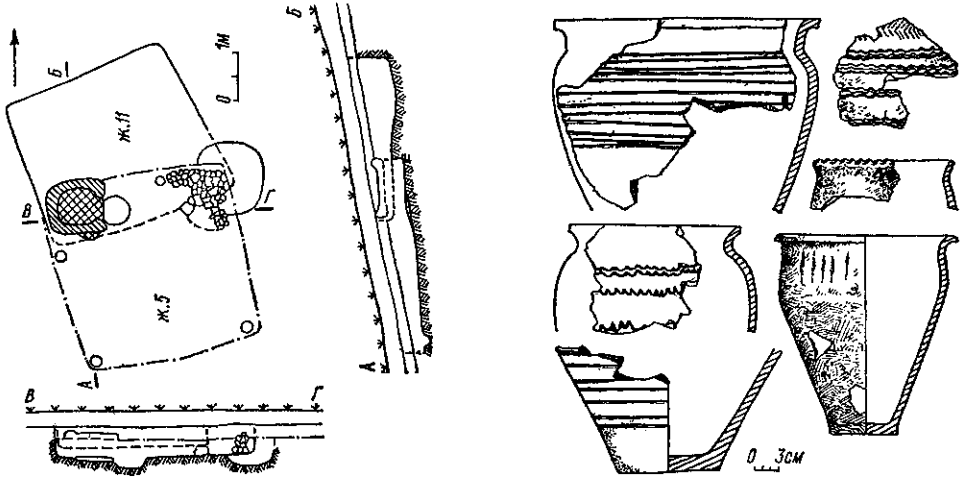

Рис. 13. Житла № 5, 11. План та розрізи. Знахідки з житла № 5. Пунктиром дано контури ранньослов'янського житла.

VIII ст., виявлених на Нижньому Пороссі, численних пунктів VII—IX ст. під Каневом²⁷. Із згаданих пам'яток досліджувалися лише деякі.

Для визначення племінної належності Монастирка необхідно повне дослідження цієї пам'ятки. Археологічні матеріали з району м. Канева, Нижнього Поросся і Київщини також важливі для висвітлення культури цього подніпровського населення, яке, очевидно, слід ототожнювати з літописними полянами.

Літописний Заруб представлений п'ятьма житлами.

Житло № 8 (XI—XIII ст.) являло собою напівземлянку, прямокутну в плані, розміром $3,2 \times 3,6$, глибиною 1,2 м. У трьох кутах зафіксовано ямки від стовпів. Посередині південної стіни є овальної форми сходиць, очевидно, вхід в житло, ліворуч від якого в південно-західному кутку була глинобитна піч розміром $1,1 \times 1,3$ м. Вона збудована на материковому лесовому останці висотою близько 20 см. Черинь сильно випалений. Склепіння куполоподібне, збереглося на висоту 55—60 см від рівня підлоги. В заповненні житла виявлено дуже мало матеріалу.

Житло № 11 безпосередньо прилягає до житла № 5, частково перекриваючи його південно-східний кут (рис. 13). Це напівземлянка прямокутної форми, розміром $3,3 \times 3,2$ м, орієнтована за сторонами світу, заглиблена в ґрунт на 0,7—0,8 м. У південно-західному кутку — глинобитна піч розміром $0,9 \times 1,1$ м, споруджена на глиняній підсищі висо-

²⁷ Мезенцева Г. Г. Канівське поселення полян. К., 1965; Орлов Р. С. Розвідки ранньослов'янських пам'яток поблизу Києва.— Археологія, 1972, № 5; Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва. К., 1970; Шовкопляс А. М. Керамические комплексы с горы Киселевки в Киеве.— КСИА АН УССР, вып. 7. К., 1957; Довженко В. И., Линка Н. В. Раскопки раннеславянских поселений в нижнем течении р. Рось.— МИА, вып. 70. М., 1959, с. 106—109; Пассек Т. С. Пороська археологічна експедиція.— АП УРСР, вып. 1. К., 1945, с. 217; Бондар М. М. Минуле Канева та його околиць. К., 1971, с. 58.

тою 20 см. Черінь мав товщину 10 см. На підлозі майже не знайдено матеріалу.

Житло № 12 прилягає південно-східним кутом до житла № 6. Воно в плані прямокутної форми, розміром $3,4 \times 3,6$ і глибиною до 1 м, орієнтоване за сторонами світу. В північно-східному і північно-західному кутах простежені ямки від стовпів. У південно-західному кутку — піч (площею $1,0 \times 1,2$ м), збудована на глиняній підсипці. Челюстями вона повернута на схід. Висота череня 20 см, довжина 0,85—1,10 м., ширина 60 см. В заповненні житла мало керамічного матеріалу. Тут

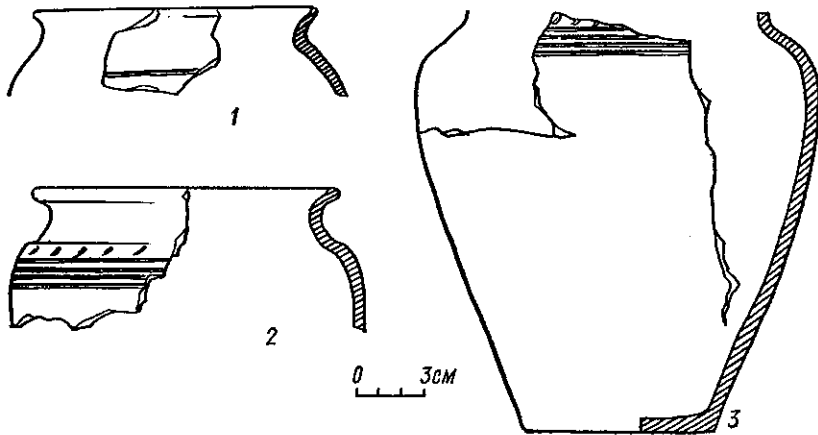

Рис. 14. Кераміка з давньоруського житла № 13.

трапився також уламок тонкого скляного зеленого браслета, вкритого патиною, на глибині 0,65 м — уламок бронзової пластини від браслета.

Житло № 13 являло собою напівземлянку прямокутної форми розміром $3,0 \times 3,25$ і глибиною 1,55 м, орієнтовану за сторонами світу. Глинобитна піч була в південно-східному кутку. Розміри її — $1,0 \times 1,20$ м. В конструкцію печі входили камені, вони складають два ряди в нижній частині стін, від череня і вище. Черінь зроблено на невисокому (5—7 см) лесовому останці. В усіх чотирьох кутах житла були ямки від стовпів. Таку ж ямку зафіксовано і посередині південної та північної стін. Ці стовпи, очевидно, підтримували двосхилий дах. Добре простежено вхід у житло (у вигляді двох східців), розміщений навпроти печі. Серед знахідок слід відзначити ніж з прямою спинкою (рис. 11, 6), виявлений на підлозі, фрагменти вінець давньоруських горщиків (рис. 14, 1, 2), розвал денця з клеймом, а також розвал невеликого тонкостінного горщика XII—XIII ст. (рис. 14, 3).

Житло № 19, що перекривало західну частину житла № 17, це напівземлянка прямокутної форми, розміром $3,4 \times 3,6$ м, заглиблена до 1 м, орієнтована стінами за сторонами світу. В північно-східному кутку розміщувалась глинобитна піч розміром $0,7 \times 1,0$ м. Товщина стін 10—15 см. Черінь підвищувався на 0,4 м над рівнем підлоги. Піч споруджена на глиняній підсипці товщиною 30—35 см, челюсті повернуті на захід.

Конструкція всіх давньоруських жител стовпова, печі глинобитні, збудовані на глиняній підсипці або материковому останці і розміщені в південно-західному або південно-східному кутку. Вхід (у тих випадках, коли його було простежено), розташований навпроти печі.

За археологічними даними, житла XII—XIII ст. відомі значно краще, ніж споруди попереднього часу. На території лісостепової і південної частин лісової зони Середнього Подніпров'я в XII—XIII ст. були, як і в попередній період, поширені напівземлянки з переважанням

стовпової конструкції стін²⁸. Давньоруські житла з городища Монастирьок цілком відповідають цим даним.

Під час дослідження житла № 18 на території західного городища відкрито могильник, де виявлено три тілопокладення, здійснені в довгих неглибоких прямокутних ямах, орієнтованих на схід-захід. Поховані лежали на спині, головою на захід, ноги витягнуті, руки покладені кистями на таз. Інвентаря не було. Поховання № 2 і 3 перекривають житло № 18, отже, їх слід датувати не X ст., а, найімовірніше XI—XIII ст., тобто віднести до часу літописного Зарубу.

Район між Києвом і Россю, де був літописний Заруб, за кількістю пам'яток перевищує всі інші райони давньоруської території. Тут були відомі давньоруські міста — Треполь, Халеп, Вітичів, Новгород Святополчий, Іван, Чучин, Канів, Родень²⁹, залишки яких вже давно привертають увагу дослідників. Ці та інші городища являють собою важливі історичні джерела, що можуть сприяти вирішенню таких важливих питань давньоруської історії, як час виникнення замків, розвиток феодальних відносин на Русі, питання оборони Київської Русі.

За своїм соціальним значенням давньоруські городища є залишками міст або укріплених феодальних дворів. Окрему групу становлять ті, що були укріпленими сторожовими пунктами³⁰. До останньої групи належить і літописний Заруб.

Е. В. МАКСИМОВ, В. А. ПЕТРАШЕНКО

Городище Монастырек VIII—XIII вв. на Среднем Днепре

Резюме

В выяснении исторических истоков первого восточнославянского государства — Киевской Руси — важное место занимает вопрос о связи раннеславянской и киеворусской культур.

Особая роль в решении этой задачи отводится раннеславянским памятникам Среднего Поднепровья. Одним из них является городище Монастырек, расположенный в самом центре Среднего Поднепровья на высоком правобережном мысу, напротив устья р. Трубеж.

Местоположение городища, обнаруженные при археологических исследованиях жилища и хозяйственные сооружения, керамика и другие предметы свидетельствуют, что в VIII—X вв. здесь находилось одно из крупнейших по размерам и важнейших по экономическому и военному значению поселений летописных полян. Те же материалы показывают наличие преемственности между раннеславянской и киеворусской культурами.

Древнерусские жилища и находки в них подтверждают существование здесь в XI—XIII вв. укреплённого сторожевого пункта; он отождествляется с летописным Зарубом, месторасположение которого долго оспаривалось в литературе.

На территории западного городища, за пределами детинца, открыт могильник, относящийся ко времени летописного Заруба.

О. І. ШАЛАГІНОВА

Розписні родосько-іонійські кіліки архаїчного часу з Березанського поселення

Серед масового керамічного матеріалу з Березанського поселення в нашаруваннях кінця VII—VI ст. до н. е. виділяється велика кількість низьких напівсферичних чаш на низькому кільцевому піддоні з двома

²⁸ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище, с. 127.

²⁹ Довженко В. И. Древнерусские городища на Среднем Днепре (в зоне строительства Каневской ГЭС). — СА, 1967, № 4, с. 261.

³⁰ Довженко В. И. Древньоруські городища-замки. — Археологія, 1961, т. XIII, с. 96.